ALTERNATOR
Misliti znanost.

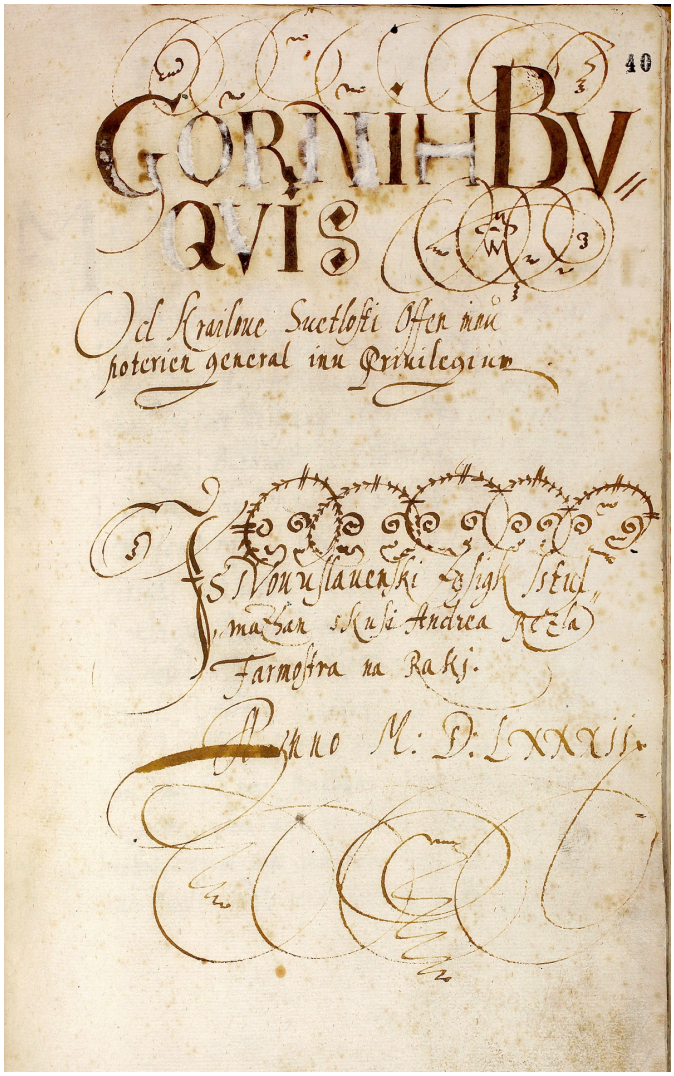
Gorske bukve 1582: »preimenitni rokopis« v sodobni podobi

22. 12. 2022

Number: 40/2022

Author:

- Alenka Jelovšek

Rokopis Gorskih bukev iz leta 1582, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije. Foto: ZRC SAZU

Letos mineva 440 let, odkar je »farmoster na Raki« Andrej Recelj v slovenščino prevedel štajerski vinogradniški zakon, izdan leta 1543, in se s tem nevede za vedno vpisal v slovensko (jezikovno) zgodovino. Njegov prevod iz leta 1582, znan pod imenom Gorske bukve (https://zalozba.zrc-sazu.si/sl/publikacije/gorske-bukve-1582) , je namreč najstarejše ohranjeno slovensko pravno besedilo in najobsežnejši ohranjeni slovenski tekst kakega katoliškega avtorja iz obdobja, ko so slovenski protestanti vzpostavili slovenski knjižni jezik.

Kaj vse sodobni (strokovni) bralec najde v Gorskih bukvah

Ko je Karel Dežman leta 1882 odkril besedilo v Dolskem arhivu, ga je Levec v Ljubljanskem zvonu označil kot »dragoceni spomenik« in »preimenitni rokopis«; a v naslednjih desetletjih je dokument zdrsnil v ozadje zanimanja jezikovnih zgodovinarjev in tudi v pregledih slovenskega slovstva je bil deležen komaj bežnih omemb. Večjo pozornost so mu posvečali pravni zgodovinarji, saj so v gorskem pravu videli enega od temeljev za slovensko pravotvornost, hkrati pa so v njem odkrivali bogat nabor starih pravnih poimenovanj. Rokopis nam poleg tega ponuja vpogled v vinogradniško življenje tistega obdobja in tudi v stanovska razmerja 16. stoletja na slovenskih tleh, ki so na nekaterih vinogradniških področjih nekoliko odstopala od običajne fevdalne delitve. Gorske bukve namreč v 52 členih urejajo razmerja na t. i. gorskopravnih posestvih. To so bila zemljišča, namenjena v prvi vrsti vinogradništvu, ki so jih zemljiški gospodi proti odškodnini, imenovani gornina ali gorščina ipd., prepuščali v uporabo in uživanje zainteresiranim podložnikom, svojim in tujim, ter tudi osebno svobodnim meščanom in celo nižjim plemičem. Podelitev zemlje po t. i. gorskem pravu (*ius montanum*) namreč ni pomenila tudi osebne odvisnosti, kot je bila značilna za fevdalna zemljiškopravna razmerja. Tako je pridelovanje vina v okviru gorskih skupnosti združevalo ne samo ljudi iz različnih krajev, ampak tudi pripadnike različnih stanov.

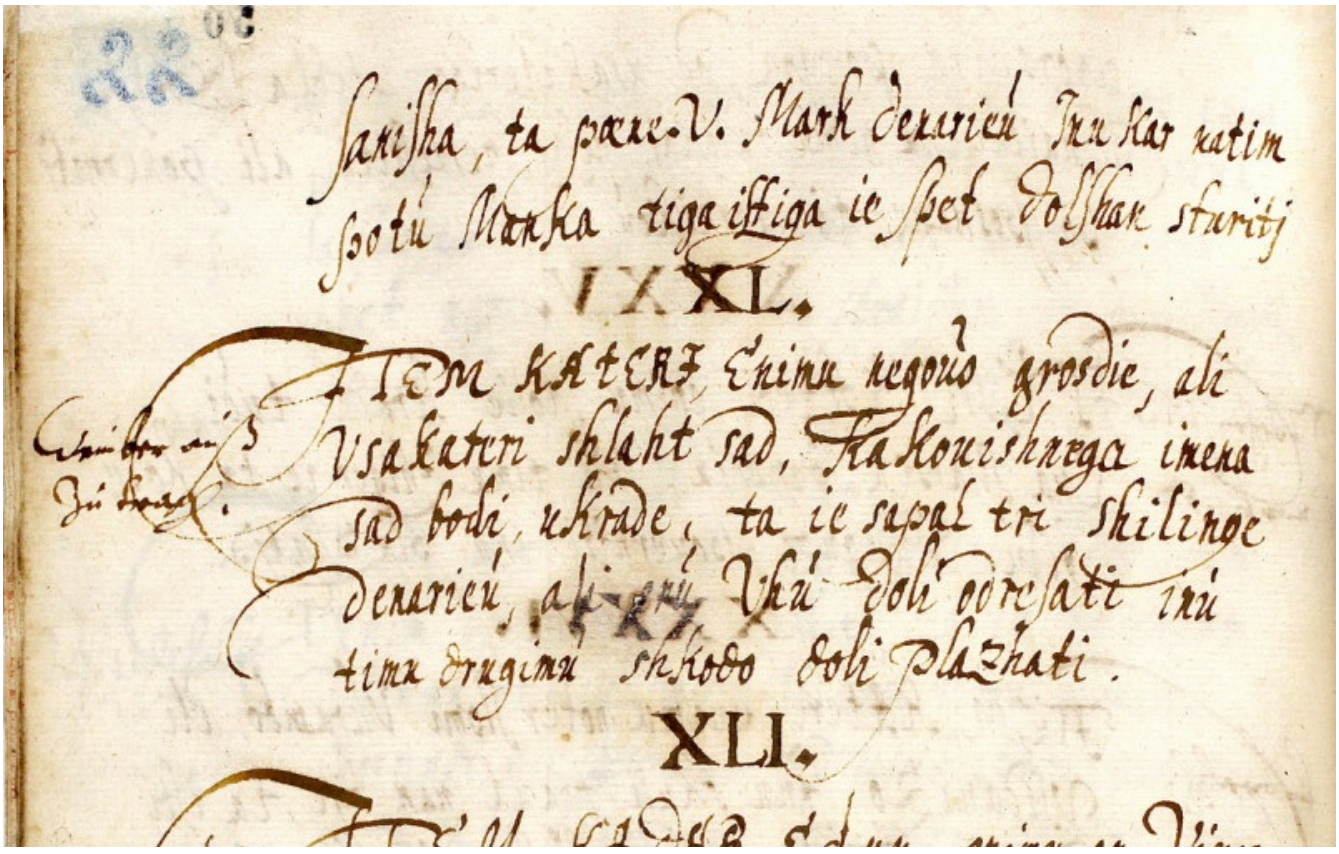
Na zborih vinogradnikov se je pravno uradovalo (tudi) v slovenščini

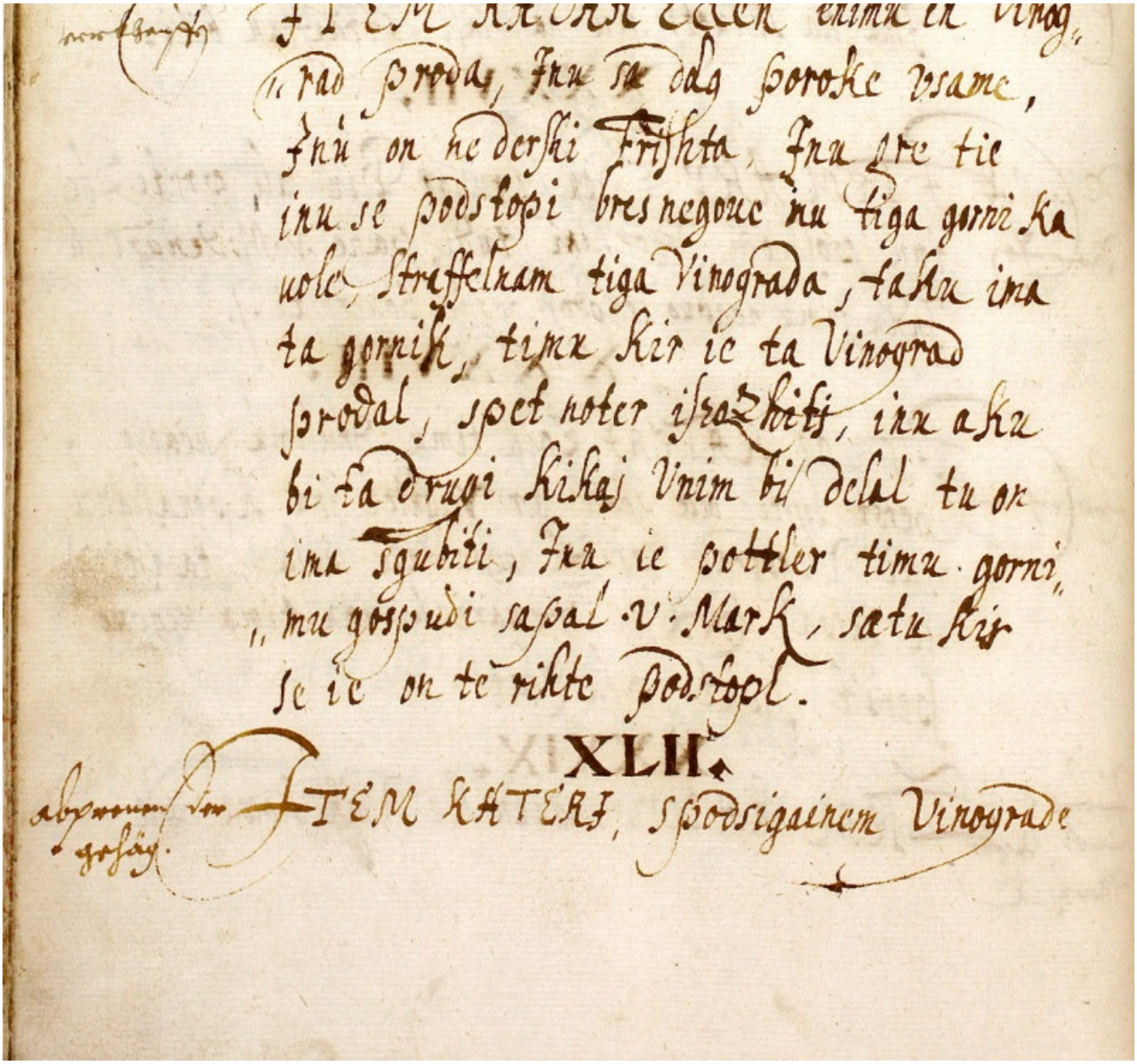
Najemniki vinogradov so se po davno uveljavljeni navadi, »kakor je od stariših sem prišlo«, enkrat letno pod predsedstvom gorskega gospoda ali njegovega predstavnika kot sogorniki srečevali na gorskih zborih ter tam urejali odprta vprašanja in reševali spore. Po izdaji vinogradniškega zakona leta 1543 so tega na zborih tudi javno prebirali. Ker so bili najemniki gorskopravnih zemljišč tako praviloma dvo- ali večjezični plemiči in meščani kot samo slovensko govoreči kmetje, so morali gorski gospodje oziroma njihovi predstavniki zakonska določila podajati tudi v slovenščini, če so želeli, da bi jih vsi sogorniki razumeli. Ustno prenašanje zapletenega nemškega pravnega besedila je bilo gotovo naporno in nezanesljivo, zato ni presenetljivo, da so skozi stoletja nastajali številni pisni prevodi. Da tudi Recljev prevod ni prvo slovensko besedilo te vrste, nam sporoča prevajalec sam v razširjenem naslovu, kjer navaja, da je »Gornih bukvi: od krajlove svetlosti ofen inu potrjen general inu privilegium. Iz nov v slavenski jezik iztulmačan«; ohranjenih pa je še vsaj deset slovenskih prevodov, ki so nastajali vse do odprave fevdalizma v letu 1848 (leta 1940 jih je primerjalno z nemškim izvirnikom objavil Metod Dolenc (https://dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-CNU744LW/?euapi=1&query=%27keywords%3dgorske+bukve%27&sortDir=ASC&sort=date&pageSize=25)). O pogosti rabi besedila priča tudi sam ohranjeni rokopis Recljevega prevoda, katerega listi so v celotnem kodeksu, v katerega je uvezan, najbolj potemneli od uporabe, kot je v svoji analizi rokopisa (https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/57473795) ugotovil literarni zgodovinar Matija Ogrin.

Zapovedi, prepovedi in kazni za vinogradnike na Štajerskem in Kranjskem v 16. stoletju

Najbolj znano določilo Gorskih bukev, ki se v sodobnosti pogosto navaja v različnih predstavitvah tega besedila, je tisto o kazni za tatu grozdja ali drugega sadja, ki naj se mu odreže eno uho (manj odmeven je drugi del tega določila, da naj alternativno plača tri šilinge kazni). Med zanimivejšimi določili s stališča sodobnega bralca je tudi 30. člen, v katerem je določeno, da se nobena tožeča ali tožena stranka v gorski pravdi ne sme »pustiti motiti kakemu besedniku«, torej poklicnemu pravniku; zastopnike v sodnih postopkih naj raje išče med drugimi sogorniki. Očitno so bili v 16. stoletju poklicni pravniki dojeti kot moteči element v lokalnih sodnih procesih. 3. člen pa kaže na vročekrvno naravo naših prednikov: z zakonom je bilo namreč določeno, da se na zbore sogornikov ni smelo prinašati orožja, se na njih ni smelo dajati povoda za pretep, prav tako pa so bili posredno prepovedani tudi prekrški zoper spolno moralo na zborih. V 15. členu lahko preberemo o nepoštenih praksah, s katerimi so zakupniki škodovali gorskemu gospodu: prepovedano je bilo stiskanje mošta iz tropin, njegovo vlivanje v usmrajeno posodo ter ponarejanje s kakimi dodatki. Gospodu je pripadal prvi, najslajši mošt, iz katerega se je pridelalo najkakovostnejše vino, zakupnik pa mu ga je moral tudi dostaviti, a le tako daleč, kolikor je lahko prevozil v enem dnevu v dnevni svetlobi.

Sicer pa so v 52 členih zakona določene pravice in dolžnosti gorskega gospoda in sogornikov, pravila dedovanja, predvidene so kazni za različne prestopke na vinskih goricah (pri čemer so te lahko različne glede na materialni položaj sogornika: tako je moral meščan, ki je zagrešil kako nasilno dejanje, plačati za kazen pet mark, plemič pa kar sto mark čistega zlata). Z zgodovinskega stališča je zanimiva prepoved trajnega naseljevanja v vinogradih, s katerim so se kmetje poskušali izogniti plačevanju fevdalnih dajatev in osebni podložnosti.

Rokopis Gorskih bukev iz leta 1582, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije. Foto: ZRC SAZU

Kaj nam Recljeve Gorske bukve povedo o slovenščini 16. stoletja?

Ob natančnem branju pa Recljev rokopis predstavlja dragoceno zakladnico tudi za jezikoslovca. Najbolj očitno zaradi številnih izrazov, povezanih z vinogradništvom, in upravnih poimenovanj, ki jih je prevajalec po eni strani črpal iz vsakdanjih ljudskih poimenovanj – izvorno slovenskih besed in starih izposojenk, kot je na primer mošt, ki je bil prevzet (https://fran.si/193/marko-snoj-slovenski-etimoloski-slovar/4289004/mst?View=1&Query=mo%c5%a1t) (morda preko nemškega *Most*) iz furlanskega *most* – ter iz dolgotrajne tradicije ustnega sodstva in uradovanja, v okviru katerega se je razvilo in uveljavilo slovensko pravno in upravno izrazje. Med pravnimi poimenovanju so npr. besede *tožnik*, *pravda*, *sodba*, *dolg*, ki jih najdemo tudi v slovenskem knjižnem jeziku 16. stoletja, kot je izpričan v okoli 50 slovenskih knjižnih delih protestantskih piscev, ki so izhajala v drugi polovici 16. stoletja. Po drugi strani pa je prevajalec številne besede neposredno prevzel ali dobesedno prevedel iz nemške predloge. Med prvimi so npr. *fravel* 'nasilno dejanje', *frajinga* 'svoboščina', *purgermaster* 'župan', med drugimi pa *zagovornik* 'varuh' (iz nem. *Fürsprecher*).

Med zanimivejšimi izrazi lahko omenimo še slovensko poimenovanje *deželani* (https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-3IIH2W99/?query=%27keywords%3Dde%C5%BEelni+stanovi%27&pageSize=25&fUDC=Javna+uprava) , ki se v besedilu uporablja vzporedno z nemško izposojenko *landšaft*, in deželski *ročin* (https://sl.wikipedia.org/wiki/De%C5%BEelni_ro%C4%8Din) , za katerega se domneva, da ga je tvoril Recelj sam in ki se še danes uporablja kot termin za zbirko listin s privilegiji deželnega plemstva. Zanimiv je tudi izraz *pod firštom knez* za pokneženega grofa. Izraz ni neposredno preveden po nemščini in je morda prav tako Recljeva novotvorba, morda pa se je v slovenščini uveljavil že prej, ko so ta naziv pred svojim izumrtjem nosili Celjski grofje.

Rokopis pa je za jezikoslovce zanimiv tudi zato, ker je najdaljše ohranjeno slovensko besedilo 16. stoletja, nastalo zunaj kroga slovenskih protestantskih piscev, ki so v tem obdobju oblikovali slovenski knjižni jezik – edino znano natisnjeno

književno delo katoliške strani iz tega obdobja, katekizem Lenarta Pacherneckerja, se namreč ni ohranilo. Primerjava jezika prevoda Gorskih bukev, ki je delo katoliškega duhovnika, in del slovenskih protestantov nam lahko tako odgovori na vprašanje, v kolikšni meri se je knjižni jezik, ki ga je vzpostavil Primož Trubar in so ga nato razvijali drugi slovenski protestantski pisci, dejansko uveljavil med izobraženci. Ali so katoliški duhovniki, ki so poskušali pisati v slovenščini, poznali dela svojih verskih nasprotnikov in se pri svojem pisanju zgledovali po knjižni normi, ki so jo vzpostavili protestanti, ali ne? Ob primerjavi z deli različnih slovenskih protestantov se je izkazalo, da v rokopisu najdemo značilnosti, tipične za različne protestantske pisce, v nekaterih podrobnostih pa se razlikuje od vseh. Z jezikom Adama Bohoriča in Jurija Dalmatina se npr. ujema v pogostih odrazih *jn* in *jl* za mehčana *ń* in *ĺ* (*krajl*, *znajne*). Kot pri Primožu Trubarju najdemo primere preglasa *a* v *e* za mehčanim *ń* na koncu besede (rodilnik *brez dapušane* namesto *brez dapušana* za sodobno *brez dopuščanja*, pri čemer je uporabljen predlog *brez* (https://fran.si/iskanje?View=1&Query=brez&FilteredDictionaryIds=140) , ki so ga vsi glavni protestantski pisci zapisovali kot *prez* (https://fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=140&View=1&Query=prez)). Podobno kot pri Sebastijanu Krelju in drugače kot pri drugih protestantskih piscih je za glagol *hoteti* uporabljena oblika brez vzglasnega *h*, torej *oče*, *otel* namesto *hoče*, *hotel*; zanikana oblika tega deležnika pa je *notl* v nasprotju s protestantskim *ne hotel*. Na podlagi tovrstnih primerjav torej ne moremo reči, da se je neposredno zgledoval po enem od protestantskih piscev, zdi pa se neverjetno, da bi kot katoliški redovnik podrobno poznal več del različnih protestantskih avtorjev in jih uporabljal pri svojem prevodu.

»Povej mi, kako rečeš ____, in povem ti, kdo si.« Od kod je bil Recelj?

Vprašanje vpliva sočasnega knjižnega jezika je povezano tudi z vprašanjem Recljevega izvora oziroma njegovega rodnega narečja. Vatroslav Oblak, ki je Gorske bukve konec 19. stoletja prvi jezikoslovno opisal, je na podlagi nekaterih gorenjskih značilnosti domneval, da je bil Recelj Gorenjec in da je dolenjske značilnosti v besedilo vnašal pod vplivom slovenskih protestantov. Vendar je zgoraj omenjena primerjava to tezo zavrnila, analiza pa je pokazala, da osnovno glasoslovje besedila kaže na dolenjsko narečje pisca oz. še ožje na vzhodnodolenjske govore, kamor spada tudi govor na Raki, s tem pa je v veliki meri prekrivno s sočasnim knjižnim jezikom (s tega območja sta izvirala tudi slovničar Bohorič in prevajalec celotne Biblije Dalmatin). Da je bil Recelj Dolenjec, verjetno rojen v okolici Rake, kaže tudi najnovejša zgodovinska raziskava Borisa Golca (https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/57100035) .

Vendar je ob tej domnevi treba pojasniti tudi nekatere gorenjske značilnosti v ohranjenem rokopisu, na primer končni *-o* ob prevladujočem *-u* pri srednjem spolu, obliko predloga *mih* za prevladujoče *mej* oziroma sodobno *med*, *treki* za *tretji* in podobno. Razvoj sklopa *šč* v *š* (npr. *goršina* za *gorščina*) pa je lahko tako gorenjska kot vzhodnodolenjska značilnost, v knjižnem jeziku protestantov jo najdemo pri Bohoriču in pri v Ljubljani rojenih mlajših piscih, Janžu Znojilšku in Andreju Savincu. Razlago za pojavljanje teh oblik v besedilu lahko iščemo v dejstvu, ki ga Oblak pri svoji analizi ni poznal, in sicer da je ohranjeni rokopis mlajši prepis in ne Recljev izvirnik iz leta 1582. Zato ne moremo z gotovostjo trditi, da vse navedene jezikovne značilnosti opisujejo Recljev jezik.

Prepis prepisa (prepisa prepisa …)

Z ugotovitvijo, da pri ohranjenem rokopisu ne gre za izvirno Recljevo besedilo, se za jezikoslovca odpre Pandorina skrinjica teorij in špekulacij. Če lahko na podlagi omenjenih izrazito gorenjskih odstopanj domnevamo vsaj enega prepisovalca, ki je bil Gorenjec, se takoj postavi tudi vprašanje, ali je bil predloga za ohranjeni prepis izvirni Recljev prevod ali pa gre pri rokopisu za prepis prepisa – kdove katerega v vrsti. Ker so gorski gospodi oziroma njihovi predstavniki bili po zakonu dolžni na gorskih zborih prebrati besedilo Gorskih bukev in ker je šlo za zadeve, ki jih je morala razumeti celotna skupnost, saj je zakon urejal njihove pravice in dolžnosti, je bil zapisan slovenski prevod tega besedila med njimi gotovo zelo iskan. Usodo takšnega prevoda lahko na primer primerjamo z dobrimi zapiski za kak zelo zahteven predmet na fakulteti, ko se cele generacije študentov učijo iz istih zapiskov, ki se v fotokopijah prenašajo iz leta v leto. Na podoben način, le da s prepisovanjem, je med gorskimi gospodi in njihovimi upravniki gotovo krožil tudi Recljev prevod Gorskih bukev. A ker je treba pri prepisovanju upoštevati tudi človeški faktor, ki ga pri kopiranju ni, je lahko pri tem prihajalo do večjih ali manjših odstopov od izvirnika, saj je vsak prepisovalec lahko pod vplivom svojega narečja kaj malega spremenil ali zaradi neznanja ali nepazljivosti kaj zapisal drugače. Zato ne moremo vedeti, koliko vmesnih prepisov je doživel Recljev izvirnik, preden je prišel na Stari grad. Kljub relativni geografski bližini Rake in Starega gradu, kjer je prepis predvidoma nastal (https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/57473795) , pa lahko na podlagi določenih jezikovnih dejstev sklepamo, da gotovo ni šlo za neposreden prepis izvirnika in da za vse jezikovne spremembe ni odgovoren pisec, ki ga je zapisal v ohranjeno rokopisno knjigo. Nekatere napake v prepisu (npr. *potter* za *potler*, *snanimi* namesto *sa* [=za] *nami*) in mestoma napačno postavljanje besednih mej (*ta kouo* za *takovo*, *ſo beniſnim* za *z obenišnim*) namreč kažejo, da zadnji prepisovalec najverjetneje sploh ni znal (dobro) slovensko. Mikavna se zdi teorija, da je vsaj en vmesni prepis nastal v Ljubljani kot kranjskem glavnem mestu in sedežu stanov, saj najdemo v besedilu nekatere značilnosti ljubljanskega govora tega obdobja, a ob pomanjkanju nejezikovnih dokazov za to ostaja zgolj domneva.

Jezikovni klopčič v Gorskih bukvah jezikoslovca lahko vodi v različne raziskovalne smeri: od dokaj premočrtnega raziskovanja starih strokovnih izrazov do frustrirajočega primerjanja posameznih jezikovnih pojavov in iskanja njihovega izvora v sočasnih narečjih – ki so seveda povrh vsega za tako oddaljeno obdobje že sama po sebi špekulacija. A ohranjeno besedilo kljub vsej negotovosti nudi jezikoslovcem vsaj en jasen odgovor: raba navadnih in povratnih svojilnih zaimkov, npr. *njegov* in *svoj*, je namreč v njem povsem enaka kot v današnjem knjižnem jeziku in je v velikem nasprotju z besedili slovenskih protestantov, ki so predstavljala takratno knjižno normo. Tam namreč močno prevladujejo nepovratni svojilni zaimki (*moj*, *tvoj*) ali za tretjo osebo tudi osebni zaimki v rodilniku (*njega*, *nje*) tudi v primerih, kjer bi danes pričakovali

povratni zaimek *svoj*. Domnevamo lahko, da je takšna raba v Gorskih bukvah odraz takratnega jezika, kot ga je govorilo ljudstvo, saj očitno ne gre ne za vpliv knjižnega (pisnega) jezika ne za vpliv nemščine, ki takšnega razlikovanja ne pozna. To pa dokazuje, da sodobna merila za rabo svojilnih in povratnih svojilnih zaimkov v knjižnem jeziku, s katerimi se pogosto mučimo govorci in pisci, ki takšnega razlikovanja nismo navajeni iz lastnih govorov, niso samo plod slovničarskega predpisovanja, ampak so utemeljena v živi slovenščini preteklih obdobij. Tudi s tega stališča so Gorske bukve dragocen dokument slovenske preteklosti.

https://www.alternator.science/en/long/gorske-bukve-1582-preimenitni-rokopis-v-sodobni-podobi/